

ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Зробимо спробу обґрунтування етноментального підходу як проблеми методології історико-типологічного дослідження ментальності, що є характеристикою світосприйняття, світобачення та пізнання, шляхом дослідження трансформації концепцій “народного духу” – “душі народу” – “національного характеру” – “етнічної ментальності” – “менталітету” як процесу еволюції поняття “ментальність”.

Методологія вивчення ментальності, досліджувана мовознавцями, літературними критиками та представниками історичної філології, традиційно пов’язується з відповідністю індивідуальної творчості письменника ментальному середовищу, в якому він творить. Зокрема, це праці М.Бахтіна “Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя і Ренесансу”, Л.Гінзбурга “Про лірику” та ін. Глибинний аналіз літературних творів дає змогу не тільки відрізнити ідеї одного письменника від іншого, а й відчутти його стиль, почерк, “дух”. Семантичний метод, який розкриває зміст ментальності через використовувані слова та вирази, досить довго вважався універсальним щодо аналізу проявів ментальності людей давніх часів. У соціології такий метод називається контент-аналізом. Дослідники знаходять у тексті ключові поняття, що відображають характер масової свідомості, простежують зміну їх значення. Перехід від семантичного аналізу слів до семантичного аналізу стилю розкриває специфіку світосприйняття. Метою стилістичного методу аналізу повинна бути система поглядів, що породжує систему фраз. Дослідники давно звернули увагу, що стиль мислення передбачає тісний зв’язок між змістом думки та її вираженням у слові.

Оскільки методологічні підходи до вивчення ментальності досить різноманітні, то філософський аналіз покликаний виявити суперечності в цих підходах і запропонувати шляхи до його зняття; встановити відповідність певної теорії з практикою; переосмислити значення категорій та означуваних ними феноменів, що їх вибудовують історики, соціологи, психологи, культурологи тощо. Отже, з одного боку, ми маємо інструментарій аналізу ментальних процесів (стилістичний, психологічний, соціологічний тощо), вироблених комплексом наук про людську спільноту, з іншого – ментальні прояви, які не завжди піддаються раціональному аналізу та причиново-наслідковій детермінації. Певним “спільним знаменником” для перерахованих методологічних підходів вважаємо діалектику [1, 63].

Наше дослідження відображає трансформацію концепцій “народного духу” – “душі народу” – “національного характеру” – “етнічної ментальності” – “менталітету” в світовій та українській науці. Поняття “дух” – це “потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється всередині діяльності. Дух характеризує самоздійснення суб’єкта, його здатність відтворювати себе у предметному світі (зокрема культури) та розпредметнювати цей світ через особистість” [6, 177]. Дух виступає трансформаційним процесом взаємопереходів суб’єктивного та об’єктивного, універсального та індивідуального, формоутворення та змістонаповнення. Як філософська категорія дух є наскрізною проблемою усієї історії філософії. В античній філософії дух трактувався не як надприродна сутність, а у складі буття і визначався “чи то як “пневма” (життєва сила, або, навіть, “тонка” матерія на зразок повітря), чи як “нус” (інтелектуальне начало)” [6, 177]. Християнство бачить Дух як третю іпостась Трійці (“Святий Дух”), що відображає творчу, породжуючу силу Бога-Отця і Бога-Сина.

Релігійне розуміння Духа в Україні, як і в інших європейських країнах, розвивалося в руслі християнської антропології, тобто Дух розглядався як істина душі та вища цінність. Свідченням такого бачення є праці Петра Могили, Феофана Прокоповича та ін. У Григорія

Сковороди Дух пов'язується з “внутрішньою людиною”, що має богоподібну природу, та особливим “третім” символічним світом біблійних архетипів вічності, краси та абсолюту.

Для Гегеля Дух – це світовий розум, котрий розвивається за принципом тріади. На початку ХХ ст. М.Бердяєвим розвинуте розуміння Духа як вільної, творчої сили, що не оречевлюється, а лише символізується в бутті. Він визначає Дух як творчість, що є подоланням небуття та втіленням свободи.

Особливим аспектом аналізу Духу є проблема духовних передумов етнічного буття. Тема національного духу формулюється Гердером, який бачив у ньому носія основних культурних форм нації та її мовної свідомості. Надалі ця проблема мала розвиток у зв'язку з філософією мови (Гумбольдт), філософією історії (Фіхте), філософією культури (Шпенглер). В українській філософській думці проблема національного Духа розроблялася членами Кирило-Мефодіївського товариства (Костомаровим, Кулішем тощо) з погляду народної свідомості, української ідеї в контексті української культури, а також як складова проблеми державотворення (Донцов, Липинський) та в культурно-історичному аспекті (Чижевський). Сучасна наукова література дає тлумачення національного духу як “інтегрального виявлення духовних ресурсів ствердження нації як суб'єкта світової історії. Ці ресурси визначаються самосвідомістю народу, його світосприйняттям, віруваннями, ментальністю культури та соціальною пам'яттю традицій” [6, 177]. Отже, в нашому дослідженні це поняття використовується як підставове для визначення суті ментальних особливостей.

Разом з поняттям духу використовується поняття “душі” як вираження індивідуальної своєрідності внутрішнього світу людини, здатності до переживання, співпереживання або відчуження [6, 179]. У більшості філософських і релігійних систем Душа протиставляється як тілу, так і духу. Якщо дух розглядається як “джерело креативних та раціонально-пізнавальних можливостей людини, рух до трансцендентного, то Душа є джерелом морально-комунікативних можливостей людини, спрямованістю до іманентного, ближнього” [6, 179]. У багатьох філософських традиціях, зокрема особливо яскраво це виражено в українській, душа виражається символом “Серце” (П.Юркевич). Філософія серця, кордоцентризм української філософії означає вивчення насамперед душевного виміру людського буття. Сучасна українська філософія поняття “душа” розвиває через поняття “душевність”, яке тлумачиться як “здатність до комунікативної відкритості, толерантності, конкретно вираженої любові та співчуття” [6, 180]. У нашому дослідженні поняття “душа” є підставовим для означення проявів ментальності, зокрема через особливості національного характеру.

Використовуване нами поняття “національний характер” науковою літературою визначається як “сукупність психологічно-ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнічно-національній спільноті” [6, 414]. Уперше вивчення психологічних особливостей окремих етнічних груп здійснювалося Школою психології народів, що виникла в Німеччині в середині ХІХ ст. У ХХ ст. дані дослідження здійснювалися в рамках неофрейдизму та націології. Зокрема, це роботи Юнга, який виводить наявність психологічних особливостей народів із своєї концепції архетипів. Він говорить про зв'язок їх існування з функціонуванням у підсвідомості певних психологічних структур, що зумовлюють особливі поведінкові прояви і є спільними для представників певного великого угруповання.

Оскільки саме поняття “менталітет” поєднує в собі ознаки раціонального та ірраціонального, то і методологія його дослідження також мусить мати в собі це поєднання. Значна кількість фактів ірраціональної дійсності, які демонструє нам сучасне життя, не ставлять завдання перед філософією та соціальними науками загалом щодо безкінечних пошуків нових поглядів і понятійних конструкцій. Навпаки, нові наукові поняття потрібно включати в існуючий категоріально-понятійний арсенал науки, щоб вони були засобом пізнання поки що ірраціональних явищ і були розкриті раціонально. “Якщо виникають усвідомлені пізнавальні проблеми щодо інших систем отримання знань, навіть ірраціональних, то варто шукати точки дотику певного типу співмірних основоположень – епістемологічних, онтологічних, методологічних” [4, 38].

При дослідженні проблеми філогенетичних закономірностей формування та функціонування ментальності етнічної спільноти доцільно застосовувати принцип історизму як один із методологічних підходів, що не втратив свого значення у сфері філософського пізнання. Говоримо про “історизм” як “концепцію розгляду явищ, згідно з яким останні виникають, змінюються (розвиваються) впродовж їхнього існування та зумовлені всією сукупністю своїх та попередніх трансформацій” [6, 253]. Для того щоб побудувати систему показників будь-якого суспільного явища, потрібно здійснити аналіз його як системного об’єкта, тобто вивчити систему компонентів і зв’язків, що складають його структуру. В нашому дослідженні таким явищем постає культурно-історичний контекст розвитку етнічної ментальності.

Одним із методів, доцільних для використання, є порівняльно-історичний, як сукупність пізнавальних засобів, процедур, що дають змогу встановити схожість та відмінність між ментальними характеристиками різних історичних періодів, виявити їх генетичну спорідненість. Порівняльно-історичний метод має тенденцію до поєднання з структурно-філософським аналізом. Структуралістська філософія вдається до пошуку закономірностей єдності людської природи; наявності єдиної, структурно організованої основи позасвідомого, закладеної у найфундаментальніших, найдавніших шарах почуттєво-іраціональної сфери людського; розглядає людське буття як “особливу артикуляцію буття, ритміка якого структурована специфічним (культурним) чином і суголосна природній, докультурній архітектоніці світобудови” [6, 612]. Порівняльно-історичний метод як сукупність пізнавальних засобів, процедур, що дають змогу встановити схожість та відмінність між ментальними характеристиками різних історичних періодів, виявити їх генетичну спорідненість, дозволяє зафіксувати схожість ментальних ознак як свідчення їхнього спільного походження, а відмінності між ними – як результат впливу історичних чинників на процес становлення.

У сучасній філософії домінуючими стають також інтегративний та компліментарний методи для розгляду проблематики, основу якої складає нова концепція людини, оновлений зміст філософської свідомості, особистісне, що і формує нове розуміння методів пізнання.

Окреслену нами методологію дослідження можна виразити через сукупність відповідних принципів, зокрема визначальності сенсу людської життєдіяльності, який розкриває сенс соціального буття як визначальний чинник для об’єднання людей, у тому числі в рамках етнічної спільноти. Принцип дидактичної взаємодії вказує на вивчення окремого представника етносу в системі відносин “Людина – середовище”, тобто йдеться про вивчення окремих компонентів ментальності в сукупності із середовищем формування етносу. Принцип детермінізму вимагає врахування впливу соціальної дійсності на формування зміни ментальності етносу. Принцип етноспецифічного детермінізму означає, що менталітет етносу є рухомим, змінним утворенням, передбачає вплив на зміст і функціонування менталітету історичної пам’яті, свідомості і підсвідомості, своєрідність мислення, неповторність традицій, звичаїв та ритуалів, релігійних почуттів тощо.

Доцільним є застосування синергетичного підходу як “напрямку міждисциплінарних досліджень, котрі вивчають процес самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур у відкритих фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних, екологічних та інших системах” [6, 580]. Згідно з синергетичним підходом самоорганізація складних систем спрямовується від хаосу до дедалі більшої впорядкованості на основі певних параметрів порядку й узагальненої синергетичної інформації відповідно до певних патернів (моделей). У процесі самоорганізації системи відбувається виникнення і самопородження смислу її розвитку, своєрідне прагнення системи до майбутньої віддаленої її впорядкованості за допомогою так званого атрактора. Продуктивним для нашого дослідження є застосування синергетичного підходу до аналізу самоорганізації суспільних систем, узгодження їх рушійних сил – мотиваційних інтенціональностей соціальних суб’єктів на основі певних духовних та культурних цінностей. Вважаючи етнічну спільноту відкритою складною системою, можемо говорити про етогенез як процес її самоорганізації. Параметрами порядку виступають чинники та закономірності формування етнічної

спільноти, а узагальненою синергетичною інформацією є менталітет як відображення інформаційного поля, що керує речовинно-енергетичними процесами системи. Етнофори як елементи системи несуть інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами як на свідомому, так і на генетичному рівнях. Шлях розвитку системи, в нашому випадку української етнічної спільноти, обирався нею в точках біфуркації залежно від сили енергетичного впливу навколишнього середовища, куди відносимо екологічні умови, історичні події, соціокультурні настанови тощо. Доречним у цьому контексті є твердження М. Михальченка про те, що в сучасній гуманітарній науці актуалізувалася проблема вдосконалення методології, яка була б зорієнтована на реальний аналіз глобальних, регіональних, світоглядних, виховних проблем. “Методологія ефективна, якщо спрямована на пошук розумної міри абстракції, адекватного ракурсу розгляду специфіки конкретного суспільства, аналіз конкретних процесів у ньому. Завжди важливо пояснити не тільки спільне в суспільствах, а й логіку формування відмінностей між суспільствами (культурних, соціальних, політичних, економічних), знайти критерії для окреслення істотних відмінностей окремих систем суспільства” [3, 303].

Застосування означеної методології дає змогу здійснити класифікацію визначень понять “ментальність” та “менталітет” у сучасній науці, а саме визначити такі групи (типи): описові визначення, психологічні визначення, філософські визначення (онтологічні та генетичні). Запропонована класифікація в своїй основі опирається на систему визначень понять “ментальність” і “менталітет”, подану у дослідженні Р.Додонова “Теорія ментальностей: Учення про детермінанти мисленневих автоматизмів” (1999) [1].

Описові визначення: увага акцентується на тому, що належить до змісту ментальності:

1. Ментальність є сукупність уявлень, способів поведінки, реакцій, які, скоріше, несвідомі і невідрефлекторовані (Г.Теленбах).
2. Менталітет – духовно-психологічний образ суспільства (С.Кропивницький).
3. Групові уявлення, способи поведінки (Р.Шпіндель).
4. Сукупність манер поведінки, мислення, судження про що-небудь, моральні установки, склад мислення (Велика енциклопедія Ларусса).
5. Спільне вираження міцно усталених способів поведінки і сприйняття окремих людей усередині груп (Ф.Граус).

Психологічні визначення: різноманітні психологічні дослідження доводять, що у представників різних етносів складається різний “образ світу”, “картина світу”. Цей образ виконує функцію забезпечення неперервності актуально сприйнятого світу і підготовки категорій для його засвоєння. Психологічні визначення чітко окреслюють суть феномену, акцентуючи увагу на несвідомому чи свідомому рівні психіки [2]. Сюди відносимо описові і нормативні визначення (їх автори орієнтуються на “норми реакції”, характерні для даного соціального чи етнічного утворення):

1. Ментальність може бути визначена як наявність у людей того чи іншого суспільства певного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає їм можливість по-своєму сприймати та усвідомлювати світ і себе (Л.Сименникова).

2. Ментальність багато в чому залишається непрорефлектованою і логічно не виявленою. Ментальність – той рівень суспільної свідомості, на якому думка не розчленована з емоціями, з латентними звичками і прийомами свідомості, люди ними користуються, зазвичай самі того не помічаючи, не вдумуючись в їх сутність і передумови, в їх логічне обґрунтування (А.Гуревич).

3. Ментальність – певна сукупність усталених неусвідомлених форм світосприйняття, притаманних будь-якій групі людей, які визначають загальні риси ставлення і поведінки цих людей стосовно феноменів їх буття – життя і смерті, здоров’я і хвороби, праці і споживання, природи, дитинства і старості, сім’ї держави, минулого і майбутнього (В.Нестеренко).

4. Сукупність розумових звичок, вірувань, психічних установок, характерних для будь-якої спільноти людей чи групи; склад розуму (Велика енциклопедія Ларусса).

5. Менталітет як спосіб думок, сукупність мисленневих навиків і духовних установок, притаманних окремій людині чи соціальній групі (В.Карпичев).

6. Ментальність – поняття, що означає систему звичок свідомості (Дж.Тойнбі).

7. Менталітет – сукупність розумових установок, звичок мислення, фундаментальних вірувань індивіда (філософський словник Лаланда).

8. Менталітет – механізм закріплення легітимації за одними емоціями і відмова в такій легітимації іншим (М.Міщенко).

9. Менталітет (ментальність) – структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх (Ю.Канигін).

10. Менталітет (ментальність) у найзагальніших рисах може бути визначений як деяка характерна для конкретної культури (субкультури) специфіка психічного життя, представляючи дану культуру (субкультуру) людей, детермінована економічними і політичними умовами життя в історичному аспекті. Це поняття перегукується з поняттям “національний характер”, під яким розуміють або властивий представникам нації набір основних особистісних рис (концепція модальної особистості), або систему існуючих у етносі уявлень: установок, вірувань, цінностей, умонастроїв і т.п. (концепція соціальної особистості) (І. Дубов).

11. Менталітет – інтегрально-синкретичне формоутворення, у якому життєві сенси (цінності) становлять моделюючи домінуючу світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння (О.Донченко, Ю.Романенко).

Філософські визначення. Онтологічні (назва умовна) спрямовані на пошуки основ даного феномена. Автори таких визначень, традиція яких іде в античну натурфілософію, говорять про те, що всій природі властиві ознаки ментальності і що “ми повинні бути вдячні квантовій фізиці, яка внесла різючий елемент духовності в сучасну картину світу”. Приклади таких підходів наводить О.Нельга, аналізуючи статті І.Цехмістро та Г.Котельникова:

“Моє Я тотожне ментальним основам буття”. Нова картина світу “повністю залишає обіч зовнішню речово-субстанційну оболонку світу і зосереджує свою увагу на ментальних структурах у його основах. Водночас вона розкриває незвичайну ідентичність найбільш тонких структур ментальних основ буття та ідеальних основ свідомості” (І.Цехмістро); ментальність виступає субстанційною характеристикою матерії, оскільки вся матерія одухотворена. “Можна припустити, що Життя і Розум є вічними атрибутами матерії і здатні до експансій з одного виду на інший. Ми самі є продуктом розвитку і діяльності надмікроцивілізацій. Ця система управління, напевно, діє і зараз на доклітинному (віруси) чи клітинному рівнях будь-якої живої істоти”. Автор вважає, що, будучи продуктом діяльності надмікроцивілізацій, ментальність “передає естафету розвитку Живій природі і Розуму людської цивілізації, покликаної нести її далі” (Г.Котельников).

О.Нельга підкреслює, що завдяки цим онтологічним основам “ментальності, що належать до сфери людського буття, постають лише як один із проявів ментальних основ логокосмосу” [5].

Генетичні визначення:

Менталітет – це родова пам'ять, яка ґрунтується на синтезі природної і соціальної програм наслідування. Менталітет як морфологічний орган містить в собі в перетвореному, а точніше суб'єктивованому вигляді всі онтологічні багатства першої та другої природи. В функціональному аспекті – це система колективних норм соціальних реакцій групи, етносу, нації, народу та ін (В.Бех).

Ментальність – це вираження на рівні культури народу історичних доль країни, як певна єдність характеру історичних завдань і способів їх вирішення, що закріпилися в народній свідомості, культурних стереотипах. Ментальність – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна доміюанта мільйонів людей, вірних своєму історично складеному “коду” в будь-яких умовах, не виключаючи і катастрофічні (І.Пантін).

Ментальність – це національний характер (дух), який проллється на світоглядно-філософському рівні і розкривається у спільній духовно-психологічній орієнтації певної суспільної, насамперед етнонаціональної, групи, що інтегрує потік індивідуальних вражень, уявлень тощо у цілісне світобачення, світосприйняття, світовідчуття (І.Бичко).

Ментальність – парадигма спів-буття. Конкретне повсякденне буття людини в рамках певної спільноти, будь-то держава, село чи інше, не просто забезпечується буття людини, задовольняючи матеріальні потреби і гарантуючи особисту безпеку, а й надає буттю деякого порядку, встановлює моральні норми, звичаї, форми поведінки, які в специфічному вигляді “збираються” ментальністю. Головне призначення ментальності – інтерпретація для людини світу. Спільноти і представлення головних первинних орієнтирів для її (людини) спів-буття (В.Буяшенко).

Ментальність – специфічний стиль світосприйняття, відображений у “знятому” вигляді, тривалий процес спільного існування людей у єдиних природно-географічних і соціокультурних умовах; ментальність має дуальну природу: за формою вона є механізмом спадкового закріплення і передачі соціально значущої інформації, а за змістом – породженням людського оточення, середовища, як природного, так і соціального (Р.Додонов).

Отже, історико-типологічний аналіз методології етноментальної проблематики дав змогу обґрунтувати необхідність філософського переосмислення значення категорій “ментальність” і “менталітет” та означуваних ними феноменів на підставі таких підходів, як семантичний, стилістичний, феноменологічний, герменевтичний, аксіологічний, синергетичний з використанням порівняльно-історичного, структурного, інтегративного та компліментарного аналізу. З одного боку, в наявності інструментарій аналізу ментальних процесів (стилістичний, психологічний, соціологічний тощо), який розроблений комплексом наук про людську спільноту, з іншого – ментальні прояви, які не завжди піддаються раціональному аналізу та причиново-наслідковій детермінації, оскільки саме поняття “ментальність” поєднує в собі ознаки раціонального та ірраціонального.

ЛІТЕРАТУРА

1. Додонов Р.А. Теория ментальностей: Учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье, 1999.
2. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. – 1993. – № 5.
3. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич–Київ, 2004.
4. Скотний В. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті. – Київ–Дрогобич, 2003.
5. Нельга О.В. Теорія етносу. – К., 1997.
6. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.